

Πρόταση Δημιουργίας Εθνικού Θεματικού Δικτύου για τα Σπήλαια

Κωνσταντίνα Αρετάκη

Αρχαιολόγος-Εκπαιδευτικός, *M.Phil.* Προϊστορικής Αρχαιολογίας, μέλος Π.Ο. ΚΠΕ Βάμου, Γραμματέας Τ.Τ. Δυτικής Κρήτης Ελληνικής Σπηλαιολογικής Εταιρείας
aretaki@students.phl.uoc.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Με την εργασία αυτή επιχειρείται μία σύντομη παρουσίαση του Εθνικού Θεματικού Δικτύου Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης που προτίθεται να ιδρύσει μέσα στο 2008-2009 το ΚΠΕ Βάμου με θέμα τα σπήλαια. Βασικός λόγος της δημιουργίας του Δικτύου αυτού θεωρείται το ενδιαφέρον της εκπαιδευτικής κοινότητας για τα σπήλαια, όπως αυτό διαπιστώνεται από την εκπόνηση σχετικών σχολικών προγραμμάτων κατά το παρελθόν. Ένας επιπλέον λόγος είναι ο μεγάλος αριθμός σπηλαίων στον ελληνικό χώρο, και η ταυτόχρονη σχετική άγνοια που επικρατεί γι' αυτά. Με το Δίκτυο αυτό επιδιώκεται να έρθουν σε επαφή σχολεία, εκπαιδευτικοί και μαθητές από όλη την Ελλάδα και να ανταλλάζουν πληροφορίες για τα σπήλαια του τόπου τους. Βασικός στόχος μέσα από αυτήν τη συνεργασία, αλλά και από το κάθε είδους υποστηρικτικό εκπαιδευτικό υλικό που θα παραχθεί και θα δοθεί προς χρήση στα σχολεία που θα συμμετάσχουν στο δίκτυο είναι η γνωριμία με το κλειστό αυτό οικοσύστημα, η κατανόηση της ιδιαιτερότητάς του και η ευαισθητοποίηση σχετικά με την προστασία του από τις λάθος ανθρώπινες παρεμβάσεις και επεμβάσεις.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Περιβαλλοντική Εκπαίδευση, Κέντρα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης (ΚΠΕ), Εθνικό Θεματικό Δίκτυο Π.Ε., βιωματική μάθηση, σπήλαια, σπηλαιολογία

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Μέσα στα πλαίσια των δραστηριοτήτων που εκπονεί ένα Κέντρο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης για την προώθηση της γνώσης για το περιβάλλον, την ευαισθητοποίηση πάνω σε περιβαλλοντικά ζητήματα, τη δημιουργία των προϋποθέσεων για τη διαμόρφωση υπεύθυνης και κριτικής στάσης από τους μαθητές και κατεπέκταση τη δημιουργία μίας κοινωνίας υπεύθυνων πολιτών είναι και η ίδρυση Θεματικών Δικτύων σε τοπικό, περιφερειακό, εθνικό ή διεθνές επίπεδο. Τα Εθνικά Θεματικά Δίκτυα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης σύμφωνα με τον Θ. Σμπαρούνη «παρέχουν τα μέσα στις περιβαλλοντικές ομάδες των σχολείων που εντάσσονται σε αυτά, ώστε να εμβαθύνουν στα περιβαλλοντικά θέματα και να προσεγγίσουν τόσο τους ειδικότερους στόχους του κάθε δικτύου, όσο και τους γενικούς στόχους της Π.Ε.» (Σμπαρούνης 2007). Κύριος στόχος σύμφωνα με την Β. Τσαλίκη της λειτουργίας ενός Δικτύου είναι «να δώσει τη δυνατότητα σε ένα σύνολο μαθητικών ομάδων από διαφορετικές περιοχές να εργαστούν πάνω σε μια κοινή θεματική ενότητα με στόχο να επικοινωνήσουν, να ανταλλάξουν τις εμπειρίες τους, να δώσουν ιδέες και να υποστηρίξουν η μία την άλλη, να βρουν κοινές μεθόδους προσέγγισης, να διατηρήσουν τη διαφορετικότητα και την ποικιλομορφία τους, να αναδείξουν τα κοινά ζητήματα, να εντοπίσουν τις διαφορές, να νιώσουν ενδυνάμωση μέσα από τη συμμετοχή

σε κάτι κοινό, να συνεργαστούν στην ανάπτυξη δράσεων σε τοπικό, εθνικό ή διεθνές επίπεδο» (Τσαλίκη 2005).

ΚΠΕ ΒΑΜΟΥ

Το ΚΠΕ Βάμου ιδρύθηκε το 2002 και λειτουργούσε προσωρινά στο χώρο του παλιού Δημοτικού Σχολείου στο χωριό Καλαμίτσι Αλεξάνδρου του Δήμου Βάμου, της περιοχής του Αποκόρωνα Χανίων. Τη φετινή χρονιά, για πρώτη φορά, το ΚΠΕ λειτουργεί με δυναμικό 7 αποσπασμένων εκπαιδευτικών από την Πρωτοβάθμια (3) και τη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση (4) και η έδρα του μεταφέρθηκε στο χωριό Κεφαλά του ίδιου Δήμου, σε κτίριο όπου παλιότερα στεγαζόταν η Δημοτική Σχολή Κεφαλά και το οποίο αναπαλαιώθηκε από την 28^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Το ΚΠΕ συμμετέχει ως συντονιστής για την περιοχή εμβέλειάς του σε εννέα Εθνικά Θεματικά Δίκτυα και έχει εκπονήσει και υλοποιεί 7 προγράμματα περιβαλλοντικών –εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων για τις σχολικές ομάδες που το επισκέπτονται. Την τρέχουσα σχολική χρονιά έχει προγραμματίσει να ιδρύσει, οργανώσει και συντονίσει ένα Περιφερειακό Θεματικό Δίκτυο με θέμα την ανακύκλωση και ένα Εθνικό Θεματικό Δίκτυο με θέμα τα σπήλαια.

ΕΘΝΙΚΟ ΘΕΜΑΤΙΚΟ ΔΙΚΤΥΟ ΓΙΑ ΤΑ ΣΠΗΛΑΙΑ

Η ιδέα της δημιουργίας εθνικού θεματικού δικτύου για τα σπήλαια ωρίμαζε εδώ και καιρό. Η ανάγκη και η επιθυμία να φέρουμε τους μαθητές κοντά στα σπήλαια και να τους τα γνωρίσουμε είναι ουσιαστική για μία χώρα σαν την Ελλάδα με ένα τέτοιο πλούτο σπηλαίων. Γιατί σε μια χώρα με τόσο μικρή έκταση, όπως είναι η Ελλάδα, είχαν καταγραφεί μέχρι το 1980 πάνω από 7.000 σπήλαια, ένας αριθμός που την κάνει την πρώτη χώρα σε αριθμό σπηλαίων (Πετροχείλου 1984) Σήμερα, ύστερα από τις συστηματικές έρευνες των τελευταίων 30 χρόνων, λόγω του αυξανόμενου ενδιαφέροντος για την σπηλαιολογία, όπως διαφαίνεται μέσα από την ίδρυση περισσότερων σπηλαιολογικών συλλόγων και την εκπαίδευση περισσότερων σπηλαιολόγων, ο αριθμός των σπηλαιωδών κοιλοτήτων ανά την Ελλάδα έχει ξεπεράσει τις 10.000 (http://www.esse.edu.gr/default.asp?V_DOC_ID=2176). Έτσι λοιπόν, ο βασικός λόγος που επιλέχτηκε το θέμα αυτό για το Εθνικό Θεματικό Δίκτυο είναι γιατί διαθέτουμε πολλά και αξιόλογα σπήλαια σε όλο τον Ελλαδικό χώρο και ένας σημαντικός αριθμός σπηλαίων είναι προσβάσιμος στο ευρύ κοινό, ώστε να διευκολύνεται με αυτό τον τρόπο η πραγματοποίηση σχετικών σχολικών προγραμμάτων Π.Ε (Πετροχείλου 1984, http://www.yppo.gr/1/g1540.jsp?obj_id=2465, http://www.esse.edu.gr/default.asp?V_DOC_ID=2175). Ένας επιπλέον λόγος είναι ότι η επαφή με τα υπόγεια σπηλαιώδη οικοσυστήματα δεν είναι προσιτή, παρά μόνο σε ειδικά εκπαιδευμένους, με αποτέλεσμα να αγνοούμε την ύπαρξη, αλλά και την ομορφιά του υπόγειου αυτού «πλούτου» που διαθέτει η χώρα μας.

Όλοι μας γνωρίζουμε ότι τα σπήλαια είναι κλειστοί και σκοτεινοί χώροι και τις περισσότερες φορές τα έχουμε συνδέσει με τον κίνδυνο, το φόβο και το δέος που προκαλούν. Όμως τα σπήλαια είναι περισσότερα από αυτά. Πρόκειται για κλειστά και ιδιαίτερα ευαίσθητα οικοσυστήματα, με τη δική τους ξεχωριστή και μοναδική συχνά χλωρίδα και πανίδα. Για τη διάνοιξή τους χρειάστηκαν εκατομμύρια χρόνια και για τη δημιουργία του σπηλαιοδιακόσμου τους εκατοντάδες χιλιάδες χρόνια επίσης. Τα περισσότερα σπήλαια της Ελλάδας είναι καρστικά, δηλαδή έχουν διανοιχτεί σε ασβεστολιθικά πετρώματα, χάρη στη διαλυτότητα του πετρώματος αυτού στο νερό. Και καθώς η Ελλάδα είναι κατεξοχήν καρστική χώρα, εφόσον καλύπτεται κατά 65 % από ασβεστολιθικά πετρώματα, εμφανίζει πλήθος σπηλαιωδών κοιλοτήτων,

βαράθρων και υπόγειων ποταμών που διανοίχτηκαν κατά την τριτογενή και τεταρτογενή εποχή σε συμπαγή ανώτερο κρητιδικό ασβεστόλιθο, σε νεότερο αργιλικό ασβεστόλιθο ή σε νεότερα κροκαλοπαγή πετρώματα (Πετροχείλου 1985). Στην έρευνα και τη μελέτη των σπηλαίων εμπλέκονται αρκετοί κλάδοι των φυσικών επιστημών, όπως η γεωλογία, η υδρολογία, η ορυκτολογία, η παλαιοντολογία, η βιολογία, η ζωολογία, η φυσική ανθρωπολογία κ.α., ενώ εκ μέρους των ανθρωπιστικών επιστημών αντίστοιχοι κλάδοι είναι η αρχαιολογία, η ιστορία, η λαογραφία, η ιστορία της τέχνης κ.α. (Παναγιάρης & Πανταζίδου 1993-1994). Τα σπήλαια επίσης αποτέλεσαν μία από τις πρώτες κατοικίες του ανθρώπινου είδους. Τα ίχνη που έχει αφήσει σε αυτά αποτελούν ένα είδος παλίμψηστου για τους αρχαιολόγους. Γιατί η ανθρώπινη χρήση στα περισσότερα από αυτά, ως χώροι κατοίκησης, ταφής, λατρείας κ.α. ήταν συνεχής για δεκάδες χιλιάδες χρόνια, ενώ δεν έχουν σταματήσει να χρησιμοποιούνται με διάφορους τρόπους ακόμα και σήμερα, στην εποχή του διαδικτύου και της υψηλής τεχνολογίας (Αρετάκη 2004). Η πολύπλευρη αυτή προσέγγιση των σπηλαιοπεριβαλλόντων συμβάλλει στη συγκρότηση διεπιστημονικών ομάδων εργασίας για την καλύτερη δυνατή υποστήριξη του έργου των εκπαιδευτικών πάνω στη διαπαιδαγώγηση των μαθητών τους στο περιβάλλον των σπηλαίων.

Με μία μικρή περιήγηση και αναζήτηση στο διαδίκτυο και στη βιβλιογραφία, θα διαπιστώσουμε ότι τα σπήλαια έχουν ήδη γίνει αντικείμενο έρευνας στην Περιβαλλοντική Εκπαίδευση. Αρκετά σχολεία σε διάφορα μέρη της Ελλάδας έχουν ασχοληθεί με το θέμα των σπηλαίων στα πλαίσια των Σχολικών Προγραμμάτων Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης. Χαρακτηριστικά αναφέρω το 2^ο Γυμνάσιο Ρεθύμνου το 1992-1993, το 14^ο Γυμνάσιο Περιστερίου το 1994-1995, σχολεία στη Χίο το 2005-2006 και το 2006-2007 και στην Κεφαλονιά το ίδιο σχολικό έτος. Ειδικότερα στην Κρήτη, το Τμήμα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης νομού Ρεθύμνου σε συνεργασία με το Τοπικό Τμήμα Δυτικής Κρήτης της Ελληνικής Σπηλαιολογίας διοργάνωσε το 2005 ημερίδα στην οποία συμμετείχαν πάνω από 100 εκπαιδευτικοί με θέμα «Σπήλαια: Γοητευτικά μνημεία της φύσης». Την αμέσως επόμενη σχολική χρονιά (2005-2006), 4 σχολικά προγράμματα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης πραγματοποιήθηκαν σε σχολεία του νομού Ρεθύμνου και Χανίων (Αρετάκη 2006).

Από τα παραπάνω διαπιστώνουμε το συνεχώς αυξανόμενο ενδιαφέρον για τα σπήλαια όσων ασχολούνται με την Περιβαλλοντική Εκπαίδευση. Με γνώμονα τη διαπίστωση αυτή αποφασίσαμε να προχωρήσουμε στην ίδρυση του συγκεκριμένου Δικτύου, ώστε να μπορέσουμε να παράσχουμε στους λειτουργούς της δημόσιας εκπαίδευσης τα κατάλληλα εργαλεία και εφόδια για την πραγματοποίηση αυτών των προγραμμάτων.

Με την ίδρυση του Δικτύου αυτού πρώτα πρώτα επιδιώκεται η προαγωγή και η ανάπτυξη της Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης στα σχολεία. Ένας επιπλέον σκοπός είναι η ευαισθητοποίηση, η ενεργοποίηση και η απόκτηση από τους μαθητές και τους εκπαιδευτικούς κριτικής σκέψης σε θέματα προστασίας του περιβάλλοντος και ειδικότερα προστασίας των σπηλαίων, συμβάλλοντας έτσι στην αιεφόρο και τη βιώσιμη ανάπτυξη.

Οι στόχοι του Δικτύου συνοψίζονται στους παρακάτω:

- Να γνωρίσουν οι μαθητές τον άγνωστο αυτό «κόσμο» των σπηλαίων και ό,τι αυτός περιλαμβάνει (ίχνη ανθρώπινης παρουσίας, σπηλαιόβιους οργανισμούς και νυχτερίδες, σπηλαιοθέματα και διάκοσμο, μυθολογία, ιστορία, λαϊκές παραδόσεις και θρύλους κ.α.).
- Να κατανοήσουν ότι τα σπήλαια είναι ένα κλειστό και ευαίσθητο οικοσύστημα που κινδυνεύει από κάθε είδους ανθρώπινες επεμβάσεις και παρεμβάσεις.
- Να εκτιμήσουν την αξία του κλειστού οικοσυστήματος του σπηλαίου και την ανάγκη διαφύλαξης και προστασίας του.
- Να επισκεφθούν και να ερευνήσουν σπήλαια μέσα από δραστηριότητες που συμβάλλουν στη βιωματική μάθηση.

Οι επιμέρους στόχοι είναι:

- Η ενεργή και συνειδητή συμμετοχή των μαθητών στη διαχείριση του φυσικού, κοινωνικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος προς την κατεύθυνση της βιώσιμης ανάπτυξης.
- Η οριζόντια επικοινωνία και η δικτύωση των σχολείων.
- Η έμμεση επίδραση στο ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον, (οικογένεια, φίλοι, γειτονιά), αφού οι μαθητές λειτουργούν ως «αυρήνες» ευαισθητοποίησης.

Για τη δημιουργία του Δικτύου το ΚΠΕ Βάμου θα συνεργαστεί με άλλα ΚΠΕ της Ελλάδας. Στο δίκτυο αυτό έχει τεθεί στόχος να συμμετάσχουν τον επόμενο χρόνο λειτουργίας του (2009-2010) 20 σχολεία με 400 μαθητές και 20 και πλέον εκπαιδευτικοί, ενώ σταδιακά οι αριθμοί αυτοί αναμένεται να αυξηθούν.

Το δίκτυο θα υποστηρίζεται επιστημονικά από Σπηλαιολογικούς Συλλόγους της Κρήτης και της Ελλάδας, Πανεπιστημιακές και Πολυτεχνικές Σχολές με συναφές αντικείμενο (Τμήματα Γεωλογίας, Αρχαιολογίας, Βιολογίας, Μηχανικών Ορυκτών Πόρων κ.α.), Εφορείες Κλασικών και Προϊστορικών Αρχαιοτήτων, την αρμόδια για τα σπήλαια υπηρεσία του Υπ.Πο., την Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας και Σπηλαιολογίας κ.α.

Το πρόγραμμα του ΚΠΕ Βάμου: «Ο μαγικός κόσμος των σπηλαίων»

Την τρέχουσα σχολική χρονιά θα λειτουργήσει πιλοτικά και υποστηρικτικά εκπαιδευτικό πρόγραμμα στο ΚΠΕ Βάμου με θέμα «Ο μαγικός κόσμος των σπηλαίων», στο οποίο θα συμμετέχουν μαθητές και από τις δύο βαθμίδες εκπαίδευσης (10-18 ετών). Το πρόγραμμα αυτό θα εξελίσσεται σε δύο φάσεις. Η κάθε φάση χρησιμοποιεί τα κατάλληλα διδακτικά εργαλεία, ανάλογα και με την ηλικία, με στόχο να έρθουν σε επαφή οι μαθητές με τον καλύτερο δυνατό τρόπο με τον υπόγειο κόσμο των σπηλαίων. Σε πρώτη φάση οι μαθητές παρακολουθούν μία σύντομη παρουσίαση από τα μέλη της Π.Ο. του ΚΠΕ Βάμου, ώστε να εξοικειωθούν με άγνωστες σε αυτούς εικόνες και έννοιες που σχετίζονται με τα σπήλαια. Αυτό αποτελεί ένα είδος αφόρμησης για να ακολουθήσει συζήτηση, όπου οι μαθητές εκφράζουν τις απορίες που τους έχουν δημιουργηθεί. Η απάντηση στις απορίες αυτές γίνεται με τη μορφή συζήτησης και με τη μορφή δραστηριοτήτων. Οι δραστηριότητες αυτές αφορούν σε παιχνίδια, πειράματα και άλλες βιωματικές δραστηριότητες που πραγματοποιούνται σε ειδικά διαμορφωμένους χώρους του ΚΠΕ, ώστε να δημιουργείται η αίσθηση του σπηλαιώδους περιβάλλοντος. Ακολουθούν μία λογική σειρά, ώστε να εισάγονται σταδιακά σε έννοιες που αφορούν τα σπηλαιώδη

οικοσυστήματα. Μερικές από τις δραστηριότητες που μπορούμε να επιλέξουμε, ανάλογα με το διαθέσιμο χρόνο, αναφέρονται παρακάτω:

1. Πώς δημιουργούνται τα σπήλαια, ο κύκλος του νερού, σχηματισμός σπηλαιοδιακόσμου, είδη σπηλαίων. Πειράματα διύλισης νερού μέσα από διαφορετικούς τύπους εδαφών, διάλυσης πετρώματος, σχηματισμού σταλακτιτών.
2. Ποιος είναι ο παρείσακτος; Δραστηριότητα: Ανακαλύπτω τι μπορεί να συναντήσω σε ένα σπήλαιο.
3. Τυφλόμυγα με τις αισθήσεις; Δραστηριότητα: Πώς ζει ένας σπηλαιόβιος οργανισμός στο απόλυτο σκοτάδι.
4. Νυχτερίδες, «τα ζώα των σπηλαίων». Παρουσίαση και κατασκευές.
5. Γιατί δε φυτρώνουν φυτά στα σπήλαια; Πείραμα με φυτά· γιατί τα φυτά χρειάζονται φως για να αναπτυχθούν;
6. Σπήλαια και άνθρωπος: άλλοτε και τώρα. Δραστηριότητες για τα ανθρώπινα ίχνη που παραμένουν στα σπήλαια.
7. Κίνδυνοι για τα σπήλαια. Χρήση της εικόνας: σκουπίδια, λατομεία, ακατάλληλος φωτισμός σε τουριστικά διευθετημένα σπήλαια κ.α.
8. Μαθαίνουμε για τον σπηλαιολόγο, τα υλικά εξερεύνησης σπηλαίων, την ατομική ασφάλεια και την προστασία.

Από όλα τα παραπάνω στόχος μας είναι να συνειδητοποιήσουν οι μαθητές τι μπορεί να περιλαμβάνει ένα σπήλαιο, εκτός από εντυπωσιακούς σταλακτίτες, γιατί μπορεί να κινδυνεύουν τα σπήλαια από τις απερίσκεπτες ανθρώπινες δραστηριότητες, παρόλο που είναι «τόσο μακριά» από τους ανθρώπους, και τι κινδύνους συνακόλουθα μπορεί να κρύβει για τη δημόσια υγεία η ρύπανση των σπηλαίων (π.χ. μόλυνση των υπόγειων υδάτων). Είναι σημαντικό επίσης στη φάση αυτή να μάθουν, πριν την επίσκεψη στο πεδίο, τους κανόνες για την ατομική τους ασφάλεια, τους οποίους πρέπει αυστηρά να τηρεί ο καθένας που επισκέπτεται ένα σπήλαιο. Για την καλύτερη εμπέδωση των κανόνων αυτών, εκτός του ότι θα δίνονται φυλλάδια σε κάθε μαθητή, έχουν αποτυπωθεί με τη μορφή τραγουδιού, ώστε να είναι πιο εύκολη η αποστήθισή τους.

Στη συνέχεια ακολουθεί η μελέτη στο πεδίο, που πραγματοποιείται σε σπήλαιο της περιοχής, το οποίο έχει ελεγχθεί ώστε να τηρούνται όλα τα μέτρα για την ασφάλεια των μαθητών. Εκεί οι μαθητές εργάζονται σε μικρές ομάδες «μικρών σπηλαιολόγων» με την υποστήριξη των μελών της Π.Ο., διερευνώντας τη λειτουργία του σπηλαίου ως κλειστό οικοσύστημα, αναγνωρίζοντας και καταγράφοντας σπηλαιοθέματα, παρατηρώντας τους οργανισμούς που διαβιούν σε αυτό, μετρώντας τη θερμοκρασία και την υγρασία του σπηλαίου κ.α. (Εικ.1). Έτσι οι μαθητές αναπτύσσουν ερευνητική διάθεση και πετυχαίνουν να προσδιορίσουν τους ιδιαίτερους αυτούς γεωλογικούς σχηματισμούς με ό,τι αυτοί περικλείουν, συνειδητοποιώντας τέλος τη σημασία της διατήρησης αυτού του «κρυφού»θησαυρού.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η ενασχόληση με τα σπήλαια δεν είναι μία εύκολη υπόθεση. Η σύνδεσή τους με την Περιβαλλοντική Εκπαίδευση και η δημιουργία του Δικτύου αυτού πιστεύουμε ότι θα συντελέσει τα μέγιστα στο να έρθουμε πιο κοντά με τον άγνωστο και μυστήριο αυτό κόσμο που βρίσκεται τόσο κοντά μας, αλλά και τόσο μακριά μας ταυτόχρονα.

Εικόνα 1. Από παλαιότερη επίσκεψη μαθητών στο πλαίσιο της εκπόνησης Σχολικού Προγράμματος Π.Ε. στο σπήλαιο της περιοχής, που πρόκειται να χρησιμοποιηθεί για τους σκοπούς του Προγράμματος του ΚΠΕ Βάμου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αρετάκη Κ. (2004). *Αρχαιολογία και Σπήλαια*. Ανακοίνωση στο σπηλαιολογικό εκπαιδευτικό σεμινάριο του Τμήματος Κρήτης της Ελληνικής Σπηλαιολογικής Εταιρείας.
- Αρετάκη Κ. (2006). Σπήλαια και περιβαλλοντική εκπαίδευση. Το πρόγραμμα του Γυμνασίου Βρυσών: "Το σπήλαιο της Κρυονερίδας στο Βάφε και άλλα σπήλαια της περιοχής του Αποκορώνα". *2^ο Συνέδριο Σχολικών Προγραμμάτων Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης*, Τόμος Β', 846-853.
- Παναγιάρης Γ. & Α. Πανταζίδου (1993-1994). Σπήλαια και Περιβαλλοντική Εκπαίδευση. *5th International Congress of Hellenic Speleological Society "Cave Development, Evolution and Environment"*, *Δελτίο Ελληνικής Σπηλαιολογικής Εταιρείας XXI*, 224-231.
- Πετροχείλου Α. (1984). *Τα σπήλαια της Ελλάδας*. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα.
- Πετροχείλου Α. (1985). Τα κυριότερα ελληνικά σπήλαια και τρόπος εξερεύνησής τους. *Αρχαιολογία* 15, 83-86.
- Σμπαρούνης Θ. (2007). Η συμβολή των Εθνικών Θεματικών Δικτύων Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης που συντονίζονται από ΚΠΕ στην προαγωγή της Εκπαίδευσης για την Αειφορία. *3^ο Πανελλήνιο Συνέδριο ΠΕΕΚΠΕ*, Νοέμβριος 2007.
- Τσαλίκη Β.(2005). «Κέντρα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης: Πολυτέλεια ή αναγκαιότητα.» Μια σύντομη περιγραφή και αποτίμηση της λειτουργίας των ΚΠΕ στην Ελλάδα. Στο Γεωργόπουλος Α.Δ. (επιμ.), *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση. Ο νέος πολιτισμός που αναδύεται...*, Αθήνα, 635-654.

http://www.yppo.gr/1/g1540.jsp?obj_id=2465
http://www.esse.edu.gr/default.asp?V_DOC_ID=2175
http://www.esse.edu.gr/default.asp?V_DOC_ID=2176

Για τα σχολεία που πραγματοποίησαν Σ.Π.Π.Ε. με θέμα τα σπήλαια βλ. τις παρακάτω ιστοσελίδες:

<http://www.asda.gr/g14per/programs/perivallon/oreines/oreines4.htm>
<http://www.kefaloniaphotonews.gr/news.asp?id=2152&catid=2&rndid=03082007>
<http://www.xiakifoni.gr/articles.aspx?articleid=1768>
<http://www.chiosnews.com/cn662006830520.asp>